

ДО ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ КОНСТРУКТИВНИХ, ТИПОЛОГІЧНИХ ТА ІНШИХ СКЛАДОВИХ НА ЕКОЛОГІЮ НАРОДНОГО ЖИТЛА ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

В. В. Смоляк, Н. В. Козинюк, О. Е. Тимошенко

Разом із розвитком традиційних підходів до розташування забудови сільських населених пунктів, планування осель, конструктивних вирішень та багатьох інших аспектів формувалися та вирішувалися екологічні проблеми. Способи вирішення цих проблем залежать від багатьох факторів, тому цілком зрозуміло, що в сучасному будівництві на селі слід зважено враховувати ті кращі підходи традиційного народного зодчества, які дозволяли будувати екологічно досконалі будівлі.

Вместе с развитием традиционных подходов к расположению застройки сельских населенных пунктов, планирования жилья, конструктивных решений и многих других аспектов формировались и решались экологические проблемы. Способы решения этих проблем зависят от многих факторов, поэтому вполне понятно, что в современном сельском строительстве следует взвешенно учитывать те лучшие подходы традиционного народного зодчества, которые позволяли строить экологически совершенные здания.

Together with development of traditional approaches to the location of building of rural settlements, planning of dwellings, structural decisions and many other aspects was formed and ecological problems decided. The methods of decision of these problems depend on many factors, therefore fully clear, that in modern building on a mud flow it follows weighed to take into account those best approaches of traditional folk architecture, which allowed to build perfect buildings ecologically.

Вступ

Значну увагу архітектори і фахівці в галузі народного житла приділяли дослідженню формування колективної народної творчості, плануванню, мистецькому оформленню та конструктивній основі селянського житла. Зрозуміло, що народне житло, в своїй основі, базувалося на традиційних прийомах та формах, вдосконалюючись з покоління в покоління. Традиційні підходи до планування, мистецького оздоблення та конструктивного вирішення в народній житловій архітектурі допомагали народним зодчим відбирати краще, вдосконалювати усталене, досягаючи при цьому блискучих, оптимальних вирішень. Зрозуміло, що при цьому не останнє місце займали питання **екологічного** плану, які були тісно пов'язані і з вибором ділянки будівництва, і з розплануванням садиби, і з вибором будівельних матеріалів для стін, даху, перекриття, цоколя і т. д.

Видатний український вчений архітектор П. Г. Юрченко писав: «Народне зодчество живописне і привабливе тим, що в ньому все логічно і невимушено, в ньому немає надуманості, і тут не можна відокремити архітектурну форму від її конструктивного змісту. Народне зодчество володіє численними варіаціями форм і прийомів, бо кожний будівник вносить в загальноживані архітектурні прийоми своє індивідуальне розуміння, свій смак, і тому в народній архітектурі відсутні нудна повторюваність і монотонність [1]. В.П. Самойлович підкреслює, що «... найменш дослідженими є питання архітектурно-мистецького вирішення житла. Як результат – відсутність досить повного уявлення про багатство та різноманітність народних мистецьких засобів та архітектурних прийомів. Він відзначає, що дослідження народної архітектурної творчості являє собою комплексну проблему, архітектурно-будівельні та мистецькознавські питання тісно переплітаються з соціологічними, економічними, етнографічними, історичними та **екологічними**. [2].

Основна частина

Архітектура починається з житла. Саме тут минає значна частина життя, закладаються перші уподобання кожного, які потім розвинуться в суспільній праці й духовному спілкуванні. Протягом багатьох тисячоліть формувалось народне житло України. В цьому процесі

виглядаються планування, конструктивні вирішення, просторова композиція, силует і прикраси. Від часів доісторичних, од Трипільської та Черняхівської культур іде розвиток житла крізь добу первісного суспільства, рабовласництва, феодалізму, капіталізму аж до сьогодення. Кожна епоха вносила щось своє, частково витісняла архаїчне, загалом сприяла виробленню народного смаку, художнього відчуття етносу, його звичаїв, вірувань, надій, жалів і радощів. Деревина дала можливість розвиватися зрубу, а її нестача сприяла виробленню і поширенню каркаса й глиновалькованих конструкцій, з яких зводилися стіни в лісостепових місцевостях. За словами В. Чепелика «... наше традиційне житло було не тільки доцільним, розумним, естетичним за формами, не тільки відповідало тогочасним умовам, виявляючи традицію побутової і архітектурно-житлової культури, а й розкривало характер народу, його світогляд».

Д. Малаков дає таку характеристику подільському народному житлу: «Віддамо належне українській подільській хаті, чудовому архітектурному досягненню народу, що виробив перевірену віками «технологічну схему» процесів життєдіяльності сім'ї з розумним використанням матеріалів, вдалим співвідношенням частин та рівноваги мас, гармонією, пропорціями та декоративністю» [3]. Очевидно, що до вищезгаданої «технологічної схеми» потрібно віднести і **екологічні** складові, які мали не аби яке значення в житті селянської сім'ї.

Дослідженню народної архітектури українського правобережжя присвятив свої праці А. Данилюк. Він відмічав фактори що впливають на подільську хату – рельєф місцевості, будівельні матеріали для зведення стін. Відзначено, що подільські хати – мазанки – це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі. Автор детально розкрив конструктивні особливості подільських хат, будівельну технологію їх зведення, підкресливши глинобитний характер зведення стін. Відомо, що глина є природним **екологічно** чистим будівельним матеріалом. Автор відзначив також і особливості декоративного оздоблення хати та її планування [4].

А. Данилюк та О. Бодревич-Буць досліджили застосування природного каменю в народному будівництві. Відомо, що природний камінь ракушняк та вапняк є **екологічно** чистими будівельними матеріалами. Традиція застосування природного каменю на Поділлі, за археологічними матеріалами, відома ще в першій землеробській так званій буго-дністровській культурі (VI – V тис. до н.е.). Глинобитні житла нерідко зводили на кам'яних підмурах, камінням закріплюють тут кутові стовпи.

І. Дида в своєму дослідженні підняла питання організації довкілля в українських народних традиціях. Відзначено позитивний та негативний вплив клімату на архітектуру, значення рельєфу, водних просторів, характер та видовий склад рослинності і тваринного світу. Ці чинники також мають **екологічні** ознаки. Традиції стосуються різних аспектів архітектури – застосування певних матеріалів і, відповідно конструктивного вирішення, пропорцій будівель і т. д.

Дуже важливим **екологічним** аспектом був вибір місця для нової оселі. Повинні були дотримуватися вимоги, що в майбутньому створили б оптимальні умови для функціонування хати та господарських споруд. При вирішенні цього питання брали до уваги багато чинників: віддаленість житла від вулиці, рельєф садиби, розташування хати щодо сторін світу тощо. Для нового житла намагалися знайти таке місце, яке мало задовольняти цілий ряд вимог, зокрема:

- 1) щоб город за хатою та господарськими спорудами виходив до річки, ставка, на долину;
- 2) щоб це місце, по можливості, було на цілині, де земля спокійна;
- 3) на горбку, де немає вологи;
- 4) там, де ранком не буває роси;
- 5) де не ростуть дерева;
- 6) де колись водилась худоба;
- 7) де можна вдало розмістити господарські споруди;
- 8) де є зручний під'їзд;
- 9) вхід до хати повинен бути із південного боку або зі сходу.

Слід зауважити, що заборон при цьому було значно більше. Так, не можна було будувати нову хату: 1) за розмірами меншу від старої (щоб не зменшилася родина); 2) на місці старої, хоча б трохи не посуваючись убік; 3) там, де люди вимерли від пошесті; 4) де були поховання; 5) де раніше була церква чи якесь інше святе місце; 6) на пустирях, вигонах, мочарах, на роздоріжжі, перехресті доріг та на межі; 7) на камінні та на болотах; 8) там, де росло дерево, а особливо бузина, терен, груша та вкрай небезпечна калина; 9) де був льох чи якісь ями; 10) де був смітник, гноярка, місце, куди виливали помий; 11) де скупчувалася дощова вода.

Простір української світлиці має вісім осей композиції, які виявляють просторовий феномен, що ґрунтується на орієнтаційно-світоглядному і функціонально-мистецькому принципах зрівноваженості. Головна вісь простору з'єднує піч і покуття, тобто матеріальне і духовне, трудове і святкове. Протилежний напрям осі проходить через зону приготування їжі біля вікна перед піччю на дальній кут за полом чи ліжком поблизу скрині, де зберігався одяг. Дві інші осі – поздовжня, що йде на захід зі сходу і перпендикулярна до неї – з півдня на північ пов'язують людину з чотирибічним оточенням, а відтак із світом, бо головне чоло хати завжди орієнтоване на південь. Чотири кути, чотири стіни, чотири румби географічної орієнтації і чотири світи земного існування людини – праця і відпочинок, матеріальне і духовне – саме вони закріплені цими осями. Таким чином, зведення селянської хати було значною подією в духовному житті селянина. Житло було не лише компонентом матеріальної культури, але й входило в сферу духовності. Значна увага приділялась вибору місця для майбутньої оселі, де багато факторів тісно пов'язані з *екологічними* складовими.

Розглянемо зв'язок практичних, утилітарних питань та конструктивного трактування окремих частин народного житла на правобережжі України. Характерним для сільських осель Східного Поділля є влаштування так званих «піддашків» - значного виносу даху, пов'язаного з необхідністю захисту стін хати від дощу. Дослідження, проведені в багатьох селах цього історико-етнографічного регіону, вказують на логічність застосовуваного матеріалу, його конструктивного та мистецького вирішення в місцях звисання даху. Наші дослідження, а також матеріали архітектора М. Топоркова, свідчать про значну кількість конструктивних прийомів при вирішенні звису даху. Бачимо вплив конструкції перекриття на спосіб спирання крокв. Невеликі виноси даху над чільною та тильною сторонами були зумовлені тим, що крокви врубувалися безпосередньо на поздовжні балки, що лежали на стінах і були горизонтальною частиною каркасу будівлі. А виступаючі з торцевих частин фасаду на досить значну відстань балки давали можливість влаштовувати «піддашки» (рис. 1). Таким чином стає зрозумілою конструктивна сутність такого прийому в народній архітектурі.

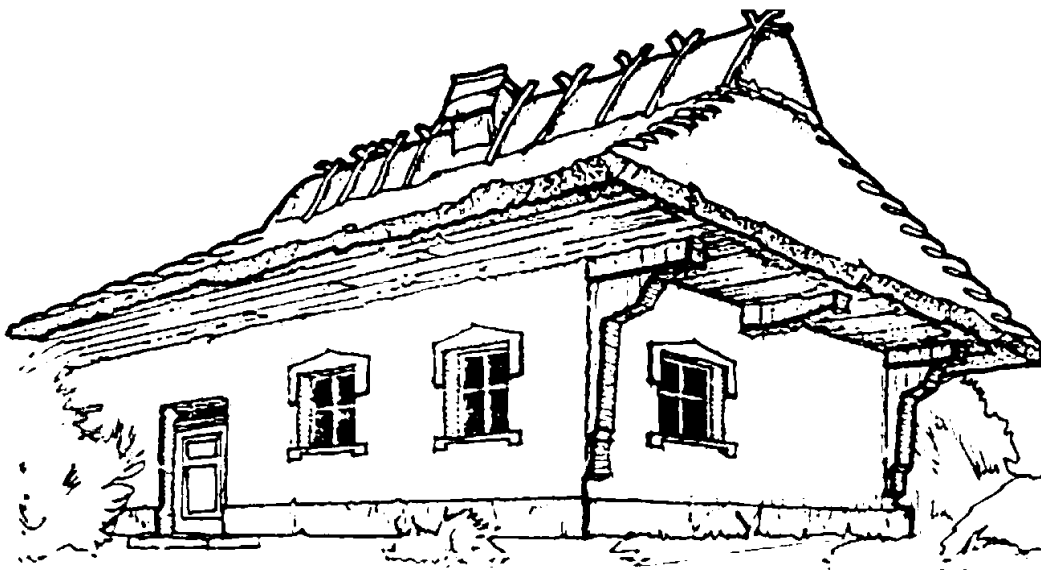

Рис. 1. Піддашки в селянській хаті на Правобережжі.

Яскравим прикладом поєднання конструктивних, естетичних, *екологічних* та інших вимог є чисто подільське влаштування виносів даху з використанням так званих «п'ятнарів». Це досить міцні гілки, що виходять з площини стіни – від дерев'яних стовпів каркасу. По верху цих гілок опирається виносна платва. В більш давньому будівництві на слупи (вертикальні стояки) відбирали дерево (дуб), яке мало природне відгалуження у вигляді гілок. Такі «п'ятнарі», як правило, встановлювали на рогах хати над вхідними дверима, або ж ритмічно розташовували вздовж чільної сторони (рис. 2).

Рис. 2. Винос даху за допомогою «п'ятнарів»

З прадавніх часів на Правобережжі для будівництва хат використовували місцеві, **екологічно** чисті матеріали – в'язкий суглинок, житню солому, полову, лозу з річкових долин, камінь і т. д. Саме глина обумовила традиційні прийоми як конструктивного, так і архітектурного вирішення сільського житла цього району, його мальовничість та локальну виразність. За каркас правило дерево, переважно дуб. У верхній частині такі стовпи (сохи) мали розщілини, між якими клали платви, а на останні – крокви.

Так звана «стовпова» конструкція стіни виступає у багатьох варіантах, які різняться більшою або меншою наявністю дерева і способом його поєднання з глиною. Існують такі варіанти: стіна «на стовпах у закидку з шаром глини», стіна «на стовпах з вальками і прокладанням дерева», стіна «на стовпах з кіллям, сплєтеним горизонтальним хмизом», або, так звана, кільована стіна. Дефіцит дерева викликав ще один варіант каркасної конструкції стін, при якому дерево йде лише на стовпи каркасу – «на стовпах з вальками». Існувала конструкція «на стовпах з саманом». Конструктивні особливості таких стін добре проглядаються на старих, майже зруйнованих будинках на Поділлі.

Відомо багато способів укладання вальків. Вальки крутили жінки, а вкладали в стіну чоловіки. Продовгуваті, найбільш вживані вальки заплітають між кілками у каркас будівель. Дубові кілки ставлять між стовпами основного каркасу. Верхні кінці кілків вставляють у спеціальні отвори у платві або прибивають. Нижні ставлять на камінь. Способи укладення вальків зображено на рис. 3.

Рис. 3. Конструкція глиновалькованих стін

Зовні і всередині стіни вирівнювалися глиною, змішаною з половиною. Робили це руками, тому форма кутів стін, прорізів вікон і дверей були округлені. Зовні стіни оздоблювалися пілястрами, часом фігурними формами. Пластична обробка фасадів підкреслює та виявляє конструктивну схему стіни. Витончені пілястри, що відповідають стоякам каркасу та характерне «подільське» їх завершення, надають архітектурному вирішенню житлових будівель риси яскравої самобутності та архітектурної довершеності. Слід підкреслити роль кутових пілястр для

збереження нормальної температури та режиму вологості в хаті. Відомо, що під час сильних морозів кути селянської оселі промерзали, утворюючи конденсат на внутрішній поверхні приміщення. Для того, щоб цього не відбувалося кутові пілястри потовщують, зменшуючи вірогідність промерзання. Це ще один приклад того, як раціональне конструктивне вирішення хати може вирішити важливе *екологічне* питання.

Яскравим прикладом зв'язку утилітарних та *екологічних* потреб з конкретним конструктивним вирішенням є влаштування долівки (підлоги) в сільській хаті на Поділлі. Як правило, долівка робилася з кількох шарів глини з добавками соломи та січки. Така підлога була досить теплою, оскільки коефіцієнт теплосприйняття D глини досить невеликий. Такі підлоги відносяться до «теплых». Проблема полягала у способі захисту зовнішніх стін від зволоження від талих та атмосферних опадів. Це було вирішено за рахунок влаштування призьби – потовщення стіни в нижній частині. Призьба обмежувалась кіллям, забитим в землю та обплетеним хмизом. В хаті було сухо за рахунок непоганих гідроізоляційних властивостей глини.

Гарним прикладом *екологічного* покриття була звичайна солом'яна стріха, яка мала особливі риси в різних регіонах України. Спосіб виготовлення стріх (пошиття) на Поділлі був надзвичайно колоритним, пластичним. Така стріха була раціональним захистом будівлі від негоди, вона мала чотирихилу форму, яка найкраще протистояла вітровим навантаженням, добре відповідала властивостям соломи та очерету. Виготовлялась вона з екологічно чистого матеріалу. На горищі зберігалися сільськогосподарські продукти – цибуля, часник, кукурудза, квасоля і т. д. (рис. 4).

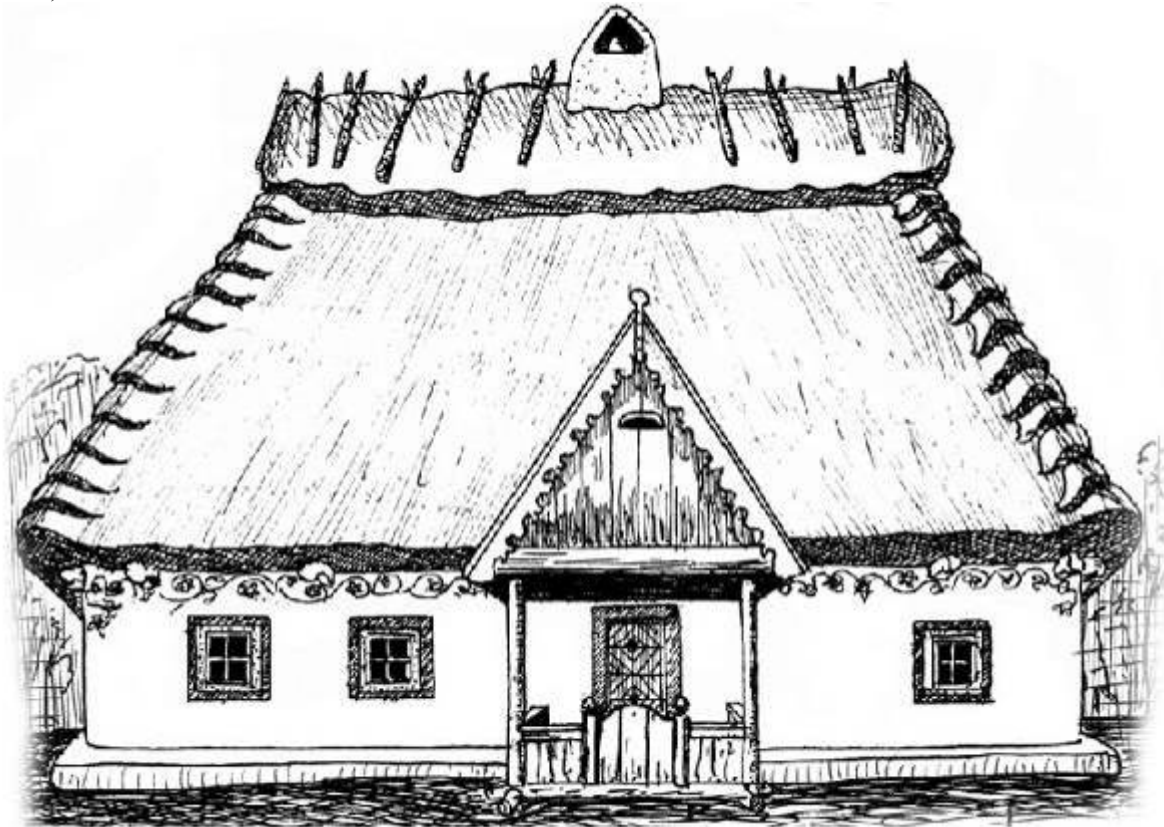

Рис. 4. Селянська хата на Поділлі в 20-х роках ХХ ст.

Ми розглянули приклади *екологічно* виправданих конструктивних вирішень, що були закладені в традиційне селянське житло на Правобережжі. Приклади *екологічно* зважених вирішень на цьому не закінчуються. Особливості розпланування подільського житла свідчать про те, як селяни оптимально розташовували кімнати, правильно орієнтували оселю. Чільною стороною хата завжди виходила на світлу сторону горизонту – південно-східну, південну та південно-західну. Тут розташована більшість вікон, що мають невеликі розміри для збереження тепла взимку і зменшення перегріву в літні місяці року (рис. 5). Важливим планувальним

елементом сільської оселі були сіни, що мали призначення теплового шлюзу. Останнім часом дану функцію перебрала на себе веранда, яка ввібрала в себе велику кількість господарських потреб.

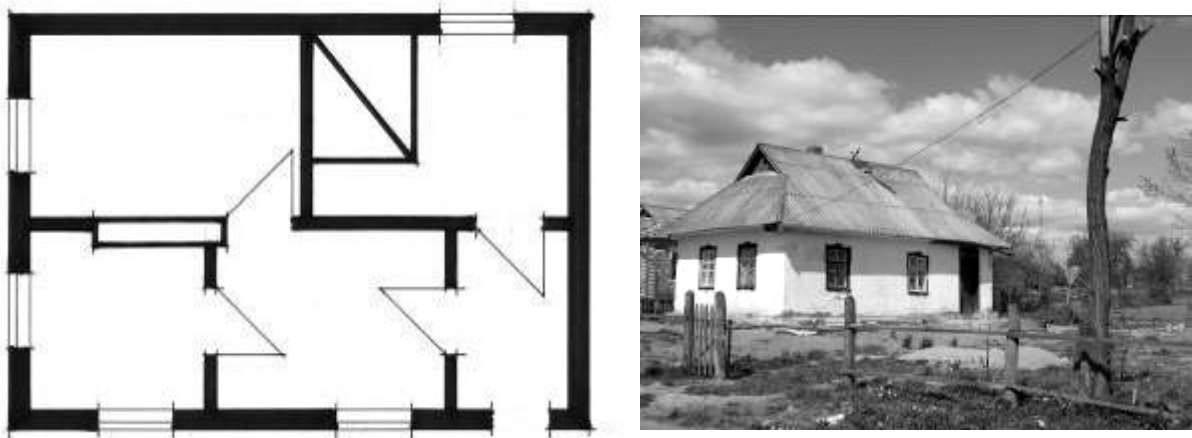

Рис. 5. Старе селянське житло 50-х років в селі Некрасове

Висновки

- Проблеми *екології* сільського житла формувалися та вирішувалися разом з розвитком традиційних підходів до розташування забудови сільських населених пунктів, планування осель, конструктивних вирішень і багатьох інших аспектів, що завжди були складовими народного зодчества. Вони вирішувалися з урахуванням усталених прийомів, що виникали протягом великого проміжку часу. За цей час кращі об'ємно-просторові вирішення сільських будівельних конструкцій, прийоми розташування селянського житла на місцевості набули традиційного характеру і поширювалися з покоління в покоління.
- *Екологічні* проблеми на Правобережжі, куди входить і Поділля, як окремий історико-етнографічний район, мають ті ж корені, що й на решті території України. Способи вирішення цих проблем залежать від місцевих будівельних матеріалів, традиційних способів будівництва, усталених прийомів планування та конструктивних вирішень, сформованих естетичних уявлень, кліматичних умов і т. д. Цілком зрозуміло, що в сучасному будівництві на селі слід зважено враховувати ті кращі підходи традиційного народного зодчества, які дозволяли будувати *екологічно* досконалі будівлі.

Використана література

1. Юрченко П. Г. Архітектурні деталі будівель на Правобережжі // Архітектура Радянської України. – 1938. - №8.
2. Самойлович В. П. Українське народне житло: кінець XIX – початок XX ст. – К., 1972.
3. Малаков Д. В. По Брацлавщине. От Винниці до Тульчина. – М.: Искусство, 1982.
4. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: Кінець XIX – XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980.

Смоляк Володимир Вікторович – кандидат архітектури, старший викладач кафедри містобудування та архітектури Вінницького національного технічного університету.

Козинюк Наталія Володимирівна – магістр будівництва, завідувача архітектурним відділенням Вінницького будівельного технікуму.

Тимошенко Олексій Едуардович – магістр будівництва, архітектор.